

STARE CRKVE U SJEVEROISTOČNOM I ISTOČNOM DIJELU ISTRE

Uvod

U prikazima starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava stigli smo i do Istre, najvećega poluotoka u Jadranskom moru (površine 3132 km²). Istra je dakako i najveći hrvatski poluotok, posebno stoga što našoj zemlji pripada 86,46 posto njezine površine, a preostalo Sloveniji i Italiji. Kopnena se zemljopisna granica poluotoka kreće od Miljskog poluotoka i naselja Doline u Italiji, sjevernim rubom Čičarije do Klane, Kastva i uvale Preluka u Kvarnerskom zaljevu. Prema podacima iz 2001. na tom je području bilo 341.834 stanovnika (prosječna gustoća 96,1 po km²), od čega u Hrvatskoj živi 244.126.

OLD CHURCHES IN NORTH-EASTERN AND EASTERN PARTS OF ISTRIA

Istria is the only Croatian region in which many areas have remained completely undamaged, primarily thanks to numerous strongholds, during the Migration of Peoples. That is why we find there many early Christian churches that have preserved to this day their initial appearance and functionality. In addition, this is the area where one can find many old churches, from the earliest days of Christianity to the Romanesque times, with inscribed apses. The historical and religious development of the entire territory of Istria is briefly described. It should however be noted that not all of Istria has remained unravaged. In fact, its northern and eastern portions suffered damage similar in extent to the ravage inflicted in the surrounding European areas, and so most churches that used to exist in these times were devastated and burned to the ground. That is why these rare surviving churches, quite few in numbers, are described with uttermost attention. In most cases, they are now reduced to almost negligible remains, or they remained as churches but were converted over time to such extent that the present day edifices often reveal nothing of their former appearance. A quite particular case is the abandoned village of Guran, dating back to the Middle Ages, where remains were found of as many as four old churches, mostly originating from the early Christian period.



Položaj Istre i njezinih većih gradova

Istra se obično dijeli na Crvenu (sa zapadnom obalom i prevladavajućom crveno-smeđom zemljom), Sivom (središnji dio sa sivim glinastim tлом) i Bijelom (s padinama Učke i istočnim kamenitim područjem). Za-

padna je obala plića i bolje razvedena, a istočna strmija i slabije naseljena. Jedan je dio istočne obale Istre, zapravo zapadni dio Kvarnerskog zaljeva, od 1993. administrativno u sastavu Primorsko-goranske župani-

je, a preostali se dio nalazi u Istarskoj županiji. Najveća su naselja: Pula, Pazin, Poreč, Rovinj, Opatija, Umag, Novigrad, Labin, Buzet, Motovun te Kopar i Piran u slovenskom dijelu.

Na tom davno naseljenom prostoru ima i mnogo starih crkava, posebno u hrvatskom dijelu koji je i naše najrazvijenije turističko područje. Osim brojnosti crkava, koja ujedno i svjedoči o gustoći naseljenosti, Istra ima i neke druge posebnosti. Južni je i zapadni dio Istre praktički neoštećen preživio seobu naroda, tako da je to jedino naše područje, i jedno o rijetkih u Europi, gdje se kontinuitet izgradnje crkava može pratiti nesmetano od nastanka kršćanstva do danas. Nigdje u nas nema toliko starokršćanskih crkava koje su u neprekidnoj uporabi od vremena svoje izgradnje. Osim toga, Istra u crkvenom graditeljstvu ima još nekih posebnosti, od kojih je najzanimljivija iznimna rasprostranjenost starih crkava s upi-



Teritorijalna organizacija Istre

sanim (ucrtanim ili ugrađenim) apsidama, a takve su crkve u nas (osim djelomice u Dalmaciji) zaista rijetke. No o tome će biti više govora u ovom i u ostalim napisima o starim istarskim crkvama.

Povijesni i crkveni razvoj Istre

Kratak povijesni prikaz

Tragovi se naseljenosti na istarskome području mogu pratiti od paleolitika. O tome svjedoče mnogobrojni nalazi, posebno na arheološkim nalazištima kao što je pećina Šandalja kraj Pule (oblutak star približno

800.000. godina – najstariji ljudskom rukom oblikovan predmet na području Hrvatske), Romualdova pećina nad Limskim kanalom i Vergotinova pećina pokraj Poreča. Procjenjuje se da je 1800. pr. Kr. počela gradnja gradinskih naselja u kojima se živjelo kroz cijelo brončano i željezno doba. Graditelji su bili Histri (vjerojatno ilirskog podrijetla iako neki tvrde da su bili srodni zapadnim susjedima – Venetima) po kojima je cijeli poluotok nazvan. Živjeli su na području od rijeke Rižane na zapadu do Učke i rijeke Raše na istoku. Graničili su s drugim ilirskim

narodima, poput Japoda na sjeveru i Liburna istočno od rijeke Raše.

Histri su bili prepreka prodora Rimljana prema podunavskom bazenu, pa su već u 3. st. pr. Kr. započeli prvi sukobi koji su završili 177. pr. Kr. kada su Rimljani zauzeli i razorili posljednje histarsko uporište – Nezakcij. Potom su 129. pokorili Japode, a 50. pr. Kr. i Liburne, pa je cijela Istra ušla u sastav moćne rimske države.

Najkasnije do 12. godine pr. Kr. Istra je bila priključena *Desetoj oblasti (Regio Decima)* odnosno poslije provinciji *Venetia et Histria*, jednoj od jedanaest na koje je bila podijeljena Italija.

Za rimske je vladavine Istra bila gospodarski razvijeno područje (proizvodnja maslinova ulja i vina, uzgoj pšenice, izrada amfora i tkanina, kamenolomi...) i gusto naseljena, o čemu svjedoče ostaci brojnih gradova (poput Pule i Poreča) i *vila rustica* (Vižula kraj Medulina, Veliki Brijun, poluotok Sorna kraj Poreča, poluotok Katoro kraj Umaga i sl.).

To je trajalo do 4. st. kada se Istra našla na putu barbarskih naroda u njihovu rušilačkom pohodu prema sjevernoj Italiji i dalje prema Rimu.

Da bi se zaštitili, Rimljani su obnovili gradske zidine Pule, Poreča i Nezakcija, izgradili brojne utvrde (Sipar, Vrsar, Stari Gočan, Dvigrad, Mutvoran, Svetlovreč Pazenatički, Motovun, Buzet, Plomin, Vrsar, Labin itd.), te podigli na graničnom dijelu puljskog agera limes koji se protezao od Bala do Raklja i branio pristup u plodnu i gusto napućenu Puljštinu. Zahvaljujući tome, i činjenici da su glavni barbarski prodori tekli iza istarskoga brdsko-planinskog lanca na sjeveru, zapadni su i jugozapadni dijelovi istarskoga poluotoka pošteđeni ratnih razaranja i pljačke.

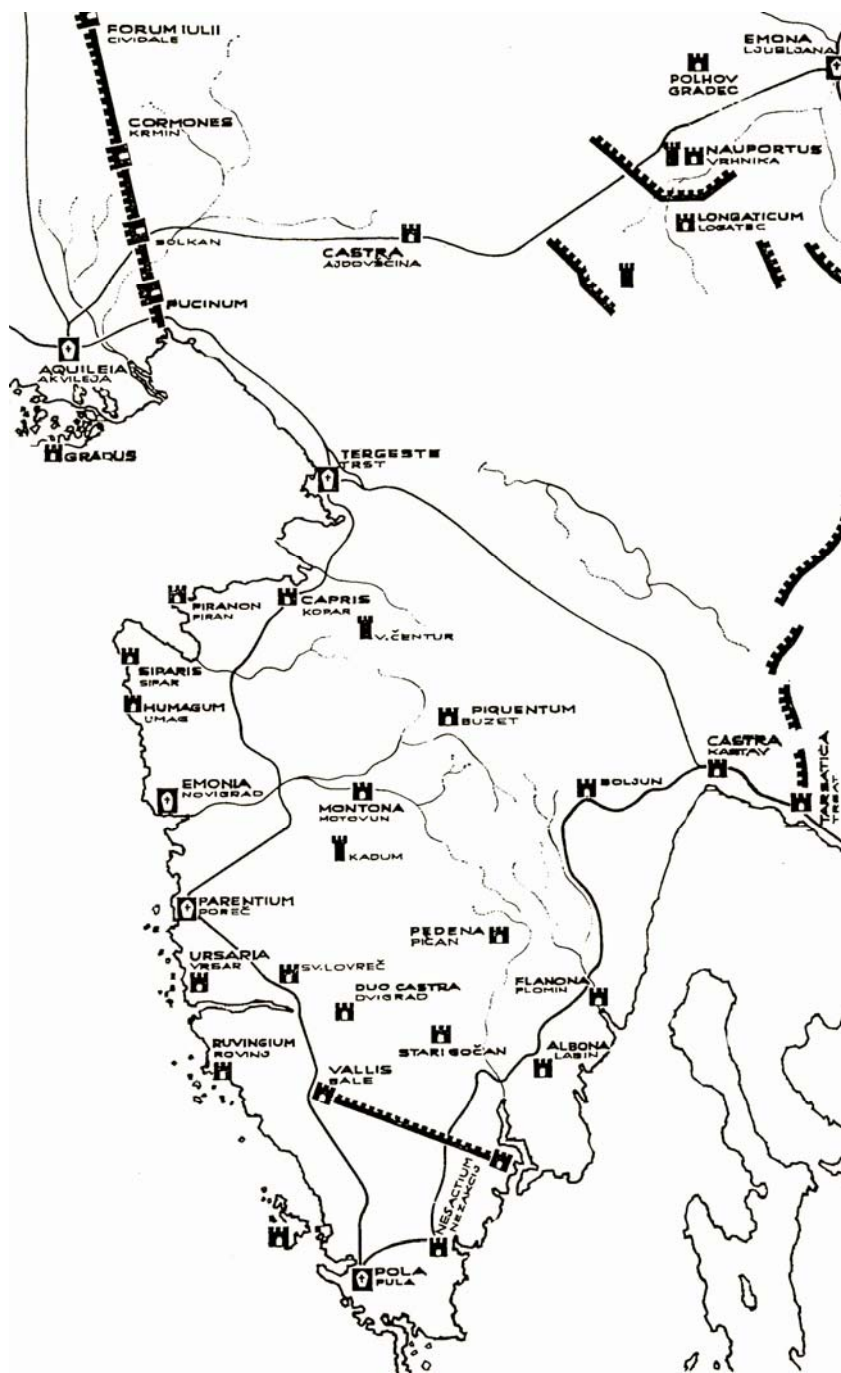
Propašću Zapadnoga Rimskog Carstva Istra je bila u sastavu Odoakrove države i države Istočnih Gota te Bizantskog Carstva (538.-751.) kada je uključena u Ravenski egzarchat. Pod vojnom je zaštitom Bizanta i kulturnim utjecajem Konstantinopola i Ravenne obnovljena gospodarska i graditeljska djelatnost koju je obilježila gradnja monumentalnih gradskih (Eufrazijeva bazilika u Poreču, Sv. Marije Formoza u Puli, pulska katedrala...) i seoskih crkava. Taj je napredak bio dijelom okončan krajem 6. i početkom 7. st. kada su Istru pogodile epidemija kuge, pljačkaški pohodi Langobarda i konačno avaro-slavenske provale. Mada su se pod vlašću Slavena našli veliki dijelovi unutrašnje Istre (o tome svjedoče grobni nalazi u Buzetu, Dvigradu, Motovunu, Žminju...), stari je rimski obrambeni sustav spasio rimska naselja na zapadnoj obali Istre, kao i velik broj sakralnih građevina.

Istru je potom 788. osvojio franački kralj i car Karlo I. Veliki i priključio Friulskoj (Furlanskoj) marki. Franačka je vlast nad Istrom bila 812. potvrđena Aachenskim mirom s kojim je započelo dugogodišnje razdoblje mira i novi kulturni uspon. Tada se grade brojne manje predromaničke sakralne građevine. Podjelom Franačkog Carstva 843. u Verdunu, Istra je bila u sastavu franačke Kraljevine Italije, a potom u Bavarskom i Kоруškom vojvodstvu. Manji je dio poluotoka, od Labina i rijeke Raše preko Učke do rijeke Kupe, pripadao Hrvatskoj.

Istra je 1040. izdvojena iz Koruške i kao samostalna markgrofovija od rimskoga-njemačkog cara Henrika III. poklonjena Ulriku I. iz obitelji Weimar-Orlamünde. Potom su Istrom kao markgrofovi upravljale njemačke obitelji Eppenstein, Spanheim i Andechs-Meran, a od 1209. akvilejski patrijarsi. Oni su bili istarski markgrofovi sve do 1420. i pada Akvileje pod mletačku vlast. Jedan se izdvojeni posjed oblikovao u 12. st.

oko grada Pazina kao Pazinska knežija i u vlasništvu Goričkih grofova, a ostali su kao Meranija (prostor između Plomina i Rijeke) i Kvarner (s gradovima Rijekom i Kastvom) bili u posjedu gospode Devinske odnosno grofova od Walseea. Slabljenje vlasti akvilejskog patrijarha u 13. st. u Istri iskoristila je Mletačka Republika i sustavno os-

vajala istarske gradove, pa su pod njezinu vlast potpali Poreč, Umag, Buje, Novigrad, Sv. Lovreč, Motovun, Piran, Rovinj i Pula. Nakon pada Akvileje, Labina, Buzeta i Kaštela mletački je posjed u Istri bio konačno zaokružen i uspio se održati sve do propasti Republike 1797. godine. Istodobno se u unutrašnjosti Istre širila habsburška vlast, pa su



Teritorijalna organizacija Istre

im postupno pripali Pazinska knežija te posjedi gospode Devinske i grofova od Walseea na Kvarneru. Tako je u drugoj polovici 15. st. u Istri uspostavljena gotovo trostoljetna vladavina Mletačke Republike i Habsburške Monarhije [1].

Crkvena organizacija

Vjeruje se da je crkveno-administrativna organizacija u Istri bila uređena još 524. godine suglasnošću pape Ivana I., bizantskog cara Justina i italskoga kralja Teodorika. Tada su ozakonjene biskupije Poreča, Pule, Pićna, Novigrada, Kopra i Trsta te možda Cisse i Sipara. Cissa bi trebao biti otok uz zapadnu obalu Istre koji, primjerice, spominje i rimski povjesničar Plinije Stariji, pa se pretpostavlja da je bio između Rovinja i Brijuna (rt Barbariga naziva se Punta Cissana). Rovinjska lokalna historiografija zastupa stajalište da je antička Cissa bila na otočiću južno od grada koji je nestao u potresu u 8. st. i koji je začetak današnjeg Rovinja¹. Sipar je zaselak na istoimenom poluotoku, 4 km sjeverno od Umaga, na kojem su ostatci ranosrednjovjekovnog kaštela i naselja. Tu je život prestao 876. nakon rušenja toga i drugih gradova zapadne Istre od strane hrvatskog kneza Domagoja.

Prema općem je uvjerenju najstarija Porečka biskupija, a njezin je vjerojatni prvi biskup Sv. Mauro, koji je sasvim sigurno stradao u progonima kršćana, ali se ne zna je li to bilo za careva Decija, Valerijana ili Dioklecijana. Biskupija se u početku poklapala s porečkim agerom koji se od mora protezao između Mirne i Lima i obuhvaćao Motovun, Pazin i Žminj. Nakon propasti hipotetične Cisse oko 780. pripalo joj je i to područje (Rovinj, Bale, Svetvinčenat i Dvigrad). Austrijsko-mletačkom nagodbom 1784. granica je biskupije uređena prema državnoj granici.

¹ Dio povjesničara i arheologa smješta Cissu odnosno Kissu u Novalju (*Građevinar* 5./2009.)

Pulska je biskupija nešto mlađa od Porečke, ali je također 284. dala jednog mučenika – Sv. Germana. O biskupiji svjedoči prva pulska bazilika, ali i obližnje dvojne starokršćanske bazilike u Nezakciju. I ovdje se u početku biskupija poklapala s granicama agera, a istočna je granica bila na rijeci Raši. Godine 1028. pripali su joj labinski i riječki dekanat, pa je austrijsko-mletačka granica prepolovila biskupiju i ograničavala jurisdikciju biskupa. Spor je riješen 1788. kada je papa nakon nagodbe iz labinskog arhiđakonata izuzeo tršćanski i riječki te ih kratkotrajno pripojio novoj biskupiji u Gradiški (Gradisci) i poslije tršćanskoj, a grad je Rijeka ušao u sastav Modruške biskupije.

Novigradska je biskupija najvjerojatnije nastala krajem 6. st. (često se spominje i 520. godina) i trajala do 1828. i poznate reorganizacije kada je uklopljena u tršćansku biskupiju. Inače ta je mala i relativno siromašna biskupija u mletačkom dijelu Istre često stradala od kuge i malarije.

Mala se Pićanska biskupija spominje od 524. s prvim poznatim biskupom Sv. Niceforom. Biskupija je do 1028. obuhvaćala labinski i riječki arhiđakonata, a do ukinuća (također 1788.) bila je zadržala 11 župa i 6 kapelanija. Opstajala je iako joj je nekoliko puta prijetilo ukidanje, a nakon što je ukinuta bila je u sastavu biskupije u Gradiški i potom u Trstu.

Pićan je inače malo srednjovjekovno naselje koje je smješteno na prapovijesnoj gradini 12 km jugoistočno od Pazina. Uz Pićan su vezane mnoge legende, iz rimskih, starokršćanskih do novijih vremena. Danas ima 360 stanovnika i općinsko je središte pošto su se 1993. odvojili od Labina. Pićan je inače naslovna biskupija, a biskup je mons. Valentin Požaić, pomoćni biskup zagrebački.

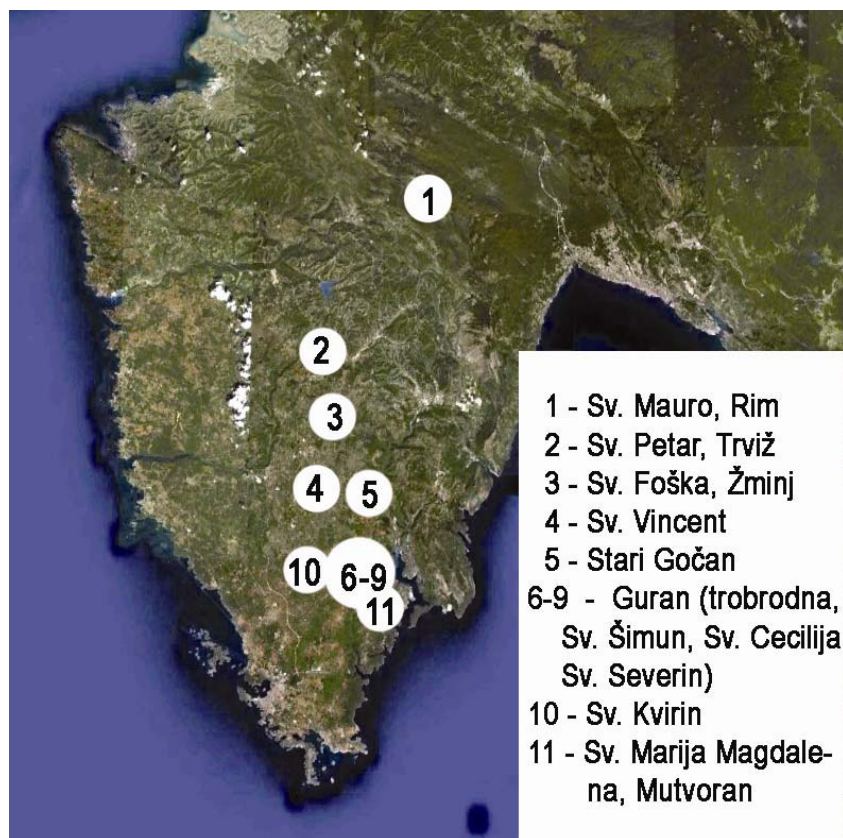
Dakako da su sve istarske biskupije bile od 8. st. u sastavu Akvilejske

patrijaršije, a od 13. do 15. st. i u njezinu vlasništvu. Zanimljivo jest da se granice biskupija nisu mijenjale gotovo 600 godina – od 12. st. do 1788. godine. Poslije je 1828. ukinuta Novigradska biskupija, a ujedinjene su Porečka i Pulska biskupija. Nakon II. svjetskog rata djelovala je posebna Pazinska apostolska administratura sve do odluke pape Pavla VI. koja je na snazi od 8. siječnja 1978. kada je taj dio Istre priključen Porečkoj biskupiji.

Danas se granice sjedinjene Porečke-pulske biskupije sa sjedištem u Poreču u cijelosti poklapaju s granicama Istarske županije koja ima 10 gradova i 30 općina. Zaštitnik je Porečke biskupije Sv. Mauro (slavi se 21. studenoga), a katedrala je posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije u Nebo. Zaštitnik je Pulske biskupije Sv. Toma apostol (slavi se 3. srpnja), a katedrala je također posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije u Nebo. Porečkoj biskupiji pripadaju dekanati: porečki, umaško-oprtaljski, rovinjsko-kanfanarski, bužetski, pazinski, pićanski i župe u sjevernom dijelu labinskog dekanata. U Pulskoj su biskupiji dekanati: pulski i vodnjanski te južni dio labinskog dekanata [1], [2].

Crkve u sjevernom i središnjem dijelu

Na cijelom istočnom prostoru Istre, od graničnoga liburnijskoga dijela pa do zamišljene ravne linije koja slovensku granicu spaja s Vodnjanom i Pulom (dakle središtem Istarske županije i do negdašnjega obrambenoga limesa između Raklja i Bala), ima iznimno malo starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava. Posebno ako im se broj usporedi s crkvama i njihovim ostacima u južnom i zapadnom dijelu poluotoka. Štoviše nema ni nekih većih ruševina starokršćanskih crkava. Sasvim je moguće da je taj dio Sive i Bijele Istre bio slabije naseljen u



Raspored starih crkava u sjeveroistočnom i istočnom dijelu poluotoka

antici, ali i da su romanizirani stanovnici u unutrašnjosti mnogo kasnije onih u priobalnom dijelu prihvatili kršćanstvo, pa pridošli barbarski narodi u svojim pohodima nisu zapravo ni imali što srušiti.

Zbunjuje pomalo da ni u utvrđenom Pićnu, koji zapravo nije nikad prestao biti središte biskupije, nema tragova starih crkava iako su nesumnjivo postojale. Najstarija je romanička crkva Sv. Mihovila na groblju izvan gradskih zidina, vjerojatno iz 13. st. (sa zidnim slikama iz 15. st.), a negdašnja je katedrala, današnja župna crkva, nastala na temeljima crkve iz 16. st. Ipak na golemom prostoru istočne i sjeveroistočne Istre uspjeli pronaći nekoliko starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava iako ih je, primjerice, u Puli bilo dvadesetak.

Rim je mali zaselak (26 stanovnika) nadomak Roča, smješten u plodnoj dolini što se od Lupoglava proteže

do Buzeta. Tu je u rimskom razdoblju bilo veće naselje zaštićeno ročkom utvrdom. Za arheološko se nalazište znalo i prije jer su u kućama i stajama pronađeni dijelovi rimskih spomenika. Na pretpostavljenom su zemljištu crkve Sv. Maura, između 1979. i 1982. obavljena arheološka



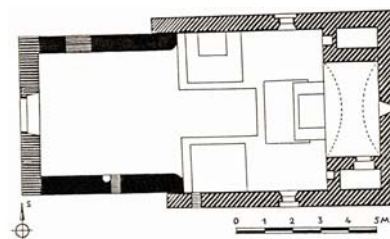
Ostatci crkve Sv. Maura u Rimu pokraj Roča

istraživanja pod vodstvom Branka Marušića, a prava je šteta što je lokalitet sada obrastao i sasvim nedostupan. Tada su između ostalog iskopani su ostatci jednostavne dvoranske crkve ukrašene višebojnim

mozaikom (5. st.) za koju se zna da je bila posvećena Sv. Mauru. Čini se da je izbočena polukružna apsida dozidana poslije, vjerojatno za bizantske vladavine. Crkvi je pridodana manja prostorija, vjerojatno krstionica, koja je građena istodobno kad i crkva.

U crkvi su uočeni tragovi vatre i rušenja, vjerojatno za avarskih i slavenkih provala. Pronađeni su i mnogi fragmenti polustupova, akroterija, natpisne grede, kapitela, stupića, vijenaca i zdenca krstionice. Čini se da je naselje bilo napušteno početkom 7. st., a potom je nakon nekoliko godina crkva obnovljena kada su doseljeni stanovnici prihvatili kršćanstvo [3].

Trviž je naselje u središnjoj Istri (425 stanovnika) sjeverozapadno od Pazina, na uzvisini pokraj ceste prema Motovunu. To je područje, barem sudeći po okolnim gradinama, bilo naseljeno u prapovijesti iako nema tragova rimske nazočnosti. Ne



Tlocrt crkve Sv. Petra u Trvižu

zna se točno vrijeme nastanka naselja, ali prvi pisani trag potječe iz 12. st. Trviž je od 14. st. u sastavu Pazinske knežije i važna točka na granici prema mletačkom Motovunu pa je često bio u žarištu sukoba.

Na starom se groblju nalazi kapela Sv. Petra koju je svojedobno stručnoj javnosti predstavio Branko Fučić [4]. Od prvotne su jednobrodne crkve iz 11. ili 12. st. sačuvani samo bočni zidovi, a začelje je s četverokutnom upisanom apsidom pridodano u drugoj fazi – u 13. ili 14. st. Zbog toga je tu crkvu Branko Marušić [5] u svom temeljitom prikazu istarskih upisanih apsida svrstao u



Crkva Sv. Petra u Trvižu

romaničko-gotičku podgrupu s bačvasto presvođenom apsidom.

Iako nema arheoloških istraživanja, ipak očuvani ostatci zidne slike na južnom zidu upućuju na 12. st. Na zidovima su očuvana tri sloja fresaka i glagoljski natpis iz 1533. Postoji i treća faza te zanimljive građevine jer je u 19. st. dograđeno pročelje koje je uže od ostalih dijelova crkve [5].

Žminj je naselje sa 722 stanovnika u središnjoj Istri, 15 km južno od Pazina i općinsko sjedište. Nalazi se

na raskrižju cestovnih komunikacija i sjedište je Čakavskog sabora. Šire je područje bilo nastanjeno u prapovijesti i u rimsko doba, a u ranom ga je srednjem vijeku naselilo slavensko stanovništvo, o čemu svjedoče groblja iz 8. st. na lokalitetu Babina brajda i pokraj crkve Sv. Foške. Postoji još jedno veliko starohrvatsko groblje u blizini Žminja, nastalo nakon franačkog osvajanja Istre, a poznato je da su Franci masovno poticali hrvatsko naseljavanje. Žminj je ovalno naselje okruženo bedemima i



Pogled s juga na crkvu Sv. Foške pokraj Žminja

branjeno kulama, a prvi se put spominje 1178. u povelji pape Aleksandra III. kao Zimino i od 12. st. u sastavu je Pazinske knežije.

Crkva se Sv. Foške nalazi 1,5 km sjeveroistočno od Žminja u zaselku Laginji. To je goleme crkva koja je u ovom obliku izgrađena sredinom 18. st. Inače se Sv. Foška (Foška možda znači crnka) štuje u mnogim istarskim mjestima (spomendan je 13. veljače), a zaštitnica je protiv kostobolje, reume, neplodnosti i glavobolje. Prema predaji bila je to djevojčica rođena u Ravenni kojoj je 250. u petnaestoj godini života odrubljena glava nakon što ju je vlastiti otac prijavio kao kršćanku.



Unutrašnjost crkve Sv. Foške pokraj Žminja

To je jednobrodna crkva čiji su vanjski zidovi u donjem dijelu raščlanjeni lezenama, a prozori na južnoj strani pokriveni predromaničkim tranzinama izrađenim od ranokršćanskih ulomaka. Zvonik je inače uklopljen u glavno pročelje, desno od glavnog ulaza.

O vremenu nastanka crkve svojedobno su vođene polemike, a Branko Marušić, koji je svoje spoznaje temeljio na arheološkim istraživanjima, zastupao je stajalište da se radi o starokršćanskoj crkvi (možda i bizantskoj) koja je bila najprije srušena u avarsko-slavenskoj navalni (599.-611.),

a potom na istom mjestu obnovljena kao predromanička. Štoviše, postoji mogućnost da je izvorna starokršćanska crkva samo barokizirana 1729.-1743. godine [6].

Svetvinčenat, zovu ga još i Savičenta ili San Vincenti, naselje je u središnjoj Istri, sjeverno od Vodnjana i na polovici ceste što spaja Pazin s Pulom. Naselje ima 271 stanovnika i općinsko je sjedište. To je područje



Tlocrt crkve Sv. Vincenta u Svetvinčenatu

Crvene Istre koje je bilo naseljeno u prapovijesti i u rimsko doba. U središtu je mjesta renesansni trg (Placa) i kameni kaštel Grimaldi. Početak se naselja vezuje uz samostan benediktinaca iz Ravenne, na prostoru crkve Sv. Vincenta na groblju. Samostan se prvi put spominje u dokumentu Otona II. (983.) kao posjed porečkog biskupa, a još se 1325. kao opa-

tija navodi u Istarskom razvodu (gla-goljaškom dokumentu koji uređuje međe općina, feudalnih gospodara i Mletačke Republike).

Crkva iz koje se razvilo naselje posvećena je Sv. Vincentu (u nas poznatijem kao Sv. Vinko), hispanском mučeniku i đakonu koji je 304. pogubljen u Valenciji za Dioklecijanovih progona (spomendan 22. siječnja). Ime mu je zabilježeno u najstarijim martirologijama, a zaštitnik je krovopokrivača, pomoraca, lončara, vinograda i ciglara te države Portugal.

Neki tvrde da je crkva izgrađena u 9. ili 10 st. [7], ali je to vjerojatno bilo početkom 12. st. jer se i prvi put spominje 1178. Riječ je o dvoranskoj crkvi s tri upisane polukružne apside. Unutrašnjost crkve koja je i danas u uporabi doimlje se poput male galerije jer je sva ukrašena zidnim slikama u tri sloja. Najstariji se romanički sloj mjestimice jedva nazire, a drugi se, također romanički, proteže po svim zidovima i najopsežniji je istarski romanički ikonografski prikaz. Izveo ga je majstor Ognobenus Trivisanus, dok je autor najmlađeg sloja nepoznati talijanski

majstor. Freske prikazuju biblijske scene (žrtva Abelova, Navještenje, Pohodjenje, Raspeće...), kalendar (radova po mjesecima u godini) i scene iz života svetaca (ponajviše Sv. Vincenta).

Monumentalan je i vanjski izgled crkve jer je zidana u pravilnim kamenim pojasima različitih visina. Očuvana je gotovo u izvornom obliku s polukružnim portalom, a ima i izdužene polukružne prozore na zidovima i apsidama [5].

Stari Gočan bilo je utvrđeno naselje na istaknutom brežuljku u južnoj Istri između Barbana i Svetvinčenta, od kojega je udaljeno 5 km. Ime vjerojatno potječe od latinskog posjeda Caltianum neke bogate rimske obitelji (poslije se naziva Galzana, Golzana, Golča i Gočan). Ostatci se naselja nalaze na uzvisini (374 m) u prapovijesnoj eliptičnoj gradini s obrambenim zidom od velikih kamenih blokova.



Tlocrt Starog Gočana (lijevo dolje jednobrodna predromanička crkvice)

Ovo je naselje istraživano u nekoliko navrata u proteklih šezdesetak godina. Naseljenost u rimsko doba nije do kraja potvrđena, ali je to od kraja 4. st. ponovno utvrđeni kaštel sa zidinama i kulama i posebnom četvrtastom kulom u sredini naselja. U gradu su blokovi malih kuća bili prilagođeni nepravilnom rasporedu uličica.

Ispod zidina su svojedobno istražene dvije sakralne građevine – jednobrodna predromanička crkvice s izduženim brodom, izbočenom plitkom polukružnom apsidom i dubokim svetištem (s ulomkom ukrašene grede) te romanička kapela s izbočenom polukružnom apsidom.



Freskama oslikani zidovi crkve Sv. Vincenta



Rijetki kameni tragovi na položaju Starog Gočana

Brojnost pronađenih predmeta svjedoči o višestoljetnom životu, a osobito je važna ranosrednjovjekovna keramika koja potvrđuje postojanje Slavena u južnoj Istri i prije 11. st. Tada je prema starim dokumentima tu bilo i središte gočanske županije. Naselje je napušteno između 12. i 14. st., vjerojatno u rušilačkim pohodima prema Barbanštini i Svetvinčentu Sergia Castropole iz Pule ili u ranim srednjovjekovnim kužnim epidemijama. Prema nalazima se zaključuje da su se stanovnici bavili poljoprivredom, stočarstvom, lovom i ribolovom.

Nešto južnije, odmah do puta koji vodi prema Barbanu, na povišenom predjelu Rogatica, u arheološkim su istraživanjima koje je prije šezdesetak godina vodio Boris Bačić pronađeni ostatci grobljanske starokršćanske bazilike. Nalazi su spaljenoga kamena ukazivali na nasilno rušenje. No groblje je ipak bilo u uporabi i nakon rušenja crkve [3], [8].

Sve je izrečeno opisano u literaturi i u mnogim izvorima. Međutim, sada je situacija na terenu sasvim drugačija. Na mjestu se negdašnjega groblja i bazilike na Rogatici nalazi napušten kamenolom s mnoštvom zahrđalih strojeva, a područje je Starog Gočana, naselja koje je nekada s Dvigradom, Balama i Barbanom štitilo to područje od prodora Slave-

na i Langobarda, potpuno zaraslo u raslinje. Treba mnogo maštovitosti da bi se među obraslim kamenjem uočili tragovi naselja ili crkava. Oba su nalazišta u više navrata istraživana, i nalazi pohranjeni u Arheološkom muzeju u Puli, ali nisu zaštićena. Kada se svojedobno otvarao kamenolom na arheološkom nalazištu Rogatica, djelatnici su muzeja otišli na teren i ustanovili da nema nikakvih ostataka jer je lokalno stanovništvo i prije odatle odnosilo kamenje.

Za razliku od Rogatice, sudeći barem prema novinskim izvješćima, područje Gočana nije devastirano jer ga je navodno sačuvalo gusto raslinje. No to je vjerojatno samo dojam jer kad smo nedavno bili tamo nikakvih tragova naselja nismo uočili. Čini se

da postoji zanimanje lokalne zajednice da se cjelokupno područje istraži i zaštiti te turistički valorizira.

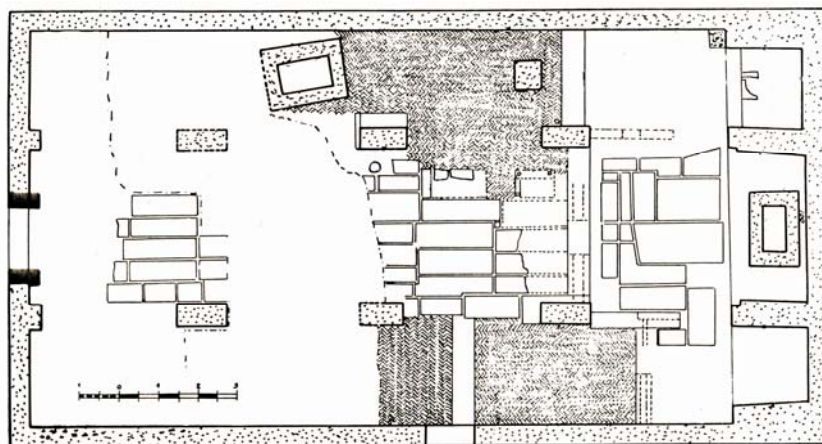
Jesenovik je malo raspršeno naselje s više zaselaka na zapadnim obroncima Učke i na rubu Čepić polja. Namjeravali smo prikazati i tamošnju romaničku crkvu Sv. Kvirina, za koju neki vjeruju da je izgrađena početkom 12. st. i da je poslije rekonstruirana. No čini se da je ipak izgrađena u 13. ili 14. st. [5].

Crkve sjeverno i istočno od Vodnjana

Dosadašnjim su prikazom iscrpljene sve stare crkve na sjeveroistočnom i istočnom području Istre do negdašnjega limesa. Zbog toga smo prisiljeni, da bismo zadržali ustaljeni opseg napisa, zaći i malo dalje, u područje plodne i gusto naseljene Puljštine. Tamo je znatno više starih crkava, posebno u Vodnjanu i njegovoj okolini. Za ovu smo prigodu odabrali crkve koje se nalaze sjeverno i istočno od toga grada udaljeno-ga dvanaestak kilometara od Pule.

Crkve u srednjovjekovnom Guranu

Srednjovjekovno se selo Guran nalazi 2,5 km sjeveroistočno od Vodnjana, a prvi je put u povijesnim izvorima spomenuto 1150. U arheološkim istraživanjima provedenima



Tloct trobrodne bazilike u Guranu (prijajna istraživanja)

uglavnom prije šezdesetak godina na području sela Guran pronađena je jedna trobrodna bazilika i južno od nje grobljanska trobrodna bazilika Sv. Šimuna. Donedavno se vjerovalo, ponajprije zbog mnogih antičkih spolija, da je selo Guran nastalo na ostatcima kasnoantičkog naselja. Međutim to nisu do kraja potvrdila novija revizijska arheološka istraživanja, što se od 2001. obavljaju pod stručnim vodstvom Miljenka Jurkovića i u okrilju Međunarodnoga istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek Sveučilišta u Zagrebu te u suradnji sa Sveučilištem u Ženevi, Kantonalnom službom Ženeve za arheologiju i Arheološkim muze-

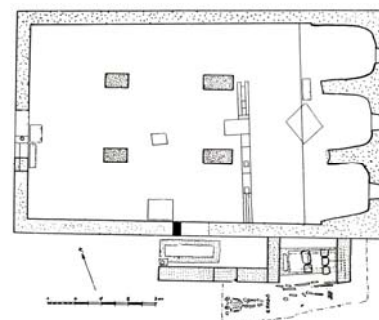
mija tijekom 13. ili 14. st. Danas se tako zove samo stancija (poseban tip istarske farme) koja se nalazi južno od naselja i lokalne ceste, a pokraj crkve Sv. Šimuna.

Trobrodna je četverokutna bazilika (dimenzija 20,2 x 10,65 m) nepoznatog titulara s tri četverokutne upisane apside djelomično iskopana 1936. i 1948. na pretpostavljenom položaju sela Guran. Ustanovljeno je da je bila zidana lomljencima različite veličine koji su doneseni s nekih antičkih ruševina. Zidovi su bili sačuvani do najviše 1 m, a pročeljni samo u temeljnom dijelu. Crkva je imala dva ulaza – glavni usred

ma raspoređena dva reda s tri zidana pilona koji su unutrašnjost bazilike dijelila u tri broda. Prema tim se istraživanjima računalo da je crkva građena u 6. st., ali je vjerojatnije to bilo u 8. st. kada je naselje možda i utemeljeno. Valja dodati da je trobrodna bazilika u revizijskim istraživanjima temeljito istražena i konzervirana. Otkriveno je da su bočni brodovi bili popločani posebnom tehnikom mozaika (*opus spicatum*), a da je u izradu pronađene skulpture možda bio uključen i Majstor kapitela iz Bala, kipar čiji se rad sreće i na drugim lokalitetima u Istri u doba karolinške vladavine.

Postoji čak vjerojatnost da je bazilika u početku bila privatna i memorijalna crkva nekoga velikodostojnika, na što upućuje nekoliko velikih izvorno zidanih grobnica. Pronađen je i zvonik koji je u romanici prislonjen uz južno pročelje, što bi značilo da je bazilika u 12. st. bila župna crkva. U nastavku će se istraživanja pokušati novim sondama ustanoviti vrijeme izgradnje bazilike i eventualne njezine starije građevinske faze [5], [9].

Manja se crkva **Sv. Šimuna**, apostola i mučenika, nalazi 350 m zračne linije južno od guranske bazilike. Riječ je o dvoranskoj crkvi ravnoga začelja s tri polukružne upisane apside za koju je u revizijskim istraživanjima otkriveno da je vjerojatno izgrađena u predromaničkom ili ranoromaničkom razdoblju. Građena je također s lomljencima, ali su zidovi nešto viši i bolje očuvani.



Tlocrt grobljanske bazilike Sv. Šimuna u Guranu (prijašnja istraživanja)



Konzervirani ostatci trobrodne bazilike u Guranu

jom u Puli. Tim su istraživanjima ipak otkriveni ostatci naselja Guran, temeljitije istražena i konzervirana crkva Sv. Šimuna, ali u blizini je pronađena i nova dvoapsidna crkva Sv. Cecilije. Neovisno o tim istraživanjima, na trasi novoga plinovoda koji povezuje plinska polja u Jadranu s unutrašnjošću, pronađena je u blizini Gurana još jedna nova crkva – jednobrodna crkva Sv. Severina.

Čini se da je Guran nastao početkom ranoga srednjeg vijeka, a da je potpuno napušten nakon kužnih epide-

pročelja i bočni na sredini južnoga zida.

S unutrašnje strane začelnog zida dva pregradna zida dijele srednju četverokutnu apsidu od bočnih i manjih apside jednakog tlocrta. Apse su bile presvođene školjkama, a prijelaz je ravnih zidova u zaobljene bio riješen ugaonim trompama. U svakoj je apsidi bio po jedan oltar, a u dnu je srednjeg oltara bila grobna memorija.

Između apsidnih zidova i pročeljnoga zida bila su u pravilnim razmaci-

Crkveno graditeljstvo

Crkva je bila podijeljena oltarnom pregradom na svetište i prostor za vjernike, a prema iskopanim dijelovima može se pretpostaviti njezin negdašnji izgled. Crkva je naknadno dobila novo popločenje s dva para piona pa je tako postala trobrodna. Oko crkve je otkriveno groblje u kojem se pokapalo od 7. do 14. st.



Konzervirani ostatci crkve Sv. Šimuna u Guranu

U novim je istraživanjima proučavana unutrašnjost crkve, posebno u južnom brodu, pa su otkriveni tragovi starijih građevinskih faza. Iskopavalo se do temelja i uzduž sjevernoga i južnog zida kako bi se crkva mogla sanirati i konzervirati. Uz ravno začelje crkve nisu pronađeni nikakvi tragovi građenja, dok su uza sjeverni zid otkrivena tri groba koja se ne mogu povezati s nastankom crkve. To upućuje na zaključak da se grobne zone povezane s prvotnom crkvom trebaju tražiti s južne i zapadne strane, što će biti učinjeno u sljedećim iskapanjima kada će i završiti istraživanje te crkve [5], [9].

Crkva **Sv. Cecilije**, zaštitnice glazbenika, pjesnika i slijepih, treća je i novopronađena crkva pokraj istoimena zaselka, šestotinjak metara

zapadno od staroga Gurana. Riječ je o jednobrodnoj crkvi s dvije upisane apside.

Otkrivena je pregledom terena 2004., a uklanjanjem vegetacije i čišćenjem vidljivih zidova otkriven je tlocrt građevine koja je pomalo trapezoidnog oblika (dužina 15,45 m, širina

začelja 7 m, a pročelja 7,4 m). Taj pomalo nepravilan tlocrt sjeverne apside i ugrađeni ulomak pletera upućuju da je možda izgrađena u više faza.

Kada je potpuno uklonjen urušeni sloj otkriveno je popločenje svetišta i broda crkve i zaključeno da je crkva vjerojatno napuštena krajem srednjeg vijeka. U urušenom su sloju pronađeni mnogobrojni fragmenti skulpture, a ostatci su tranzena iz apside omogućili djelomičnu rekonstrukciju. Brod je također bio osvijetljen prozorima jer su dijelovi tranzene pronađeni uz bočne zidove. Otkrivena su i dva kapitela od kojih je veći bogato ukrašen pa se procjenjuje da je nastao u ranome srednjem vijeku.

Analiza je popločenja omogućila rekonstrukciju prostora. Južna su i sjeverna apside bile popločene kamenim pločama raznih dimenzija. Nosač je oltara južne apside bio dio antičke kolone s isklesanim loculusom za relikvije, a položaj sjevernoga određuje slomljena i obrađena kamena ploča. Iako se razlikuju, oltari su bočnih apside bili na početku i u središtu. Ostatak je svetišta po-



Ostatci crkve Sv. Cecilije u Guranu

pločen kamenim pločama koje se razlikuje od orijentacije crkve, pa to upućuje na moguću stariju gradnju. Zanimljiv je i pod broda crkve koji je načinjen od posebno složenoga pločastog kamena.

Svetište je odijeljeno stubama od rabljenih kamenih blokova u kojima ima i fragmenata ranosrednjovjekovne skulpture. Na zapadnom su rubu svetišta vidljivi utori koji su služili za učvršćivanje oltarne pregrade, ali je rekonstrukcija nemoguća jer je veći dio prostora prekrrio novi zid koji je ili zamijenio oltarnu pregradu i bio klupa za pričest ili se pokušalo crkvu pretvoriti u manju kapelu. Zid je prilično širok i ožbukano samo s jedne strane, što možda upućuje na pokušaj redukcije.

Očišćeno je i područje uz sjeveroistočni crkveni ugao, a svi nalazi upućuju na zaključak da je crkva građena na mjestu starije, posebno zato što je i sjeverni zid djelomice izgrađen na starijem. Kako su pronađeni brojni dijelovi tegula i amfora, sve je vjerojatnije da je crkva izgrađena na nekom antičkom lokalitetu koji će se pokušati pronaći u nastavku istraživanja [5], [9].

Predromanička crkva **Sv. Severina**, zapravo tragovi nepoznate građevine pokraj napuštenog sela Gurana, uočeni su na trasi magistralnog plinovoda Pula – Karlovac. Istraživanja je u nekoliko navrata tijekom 2006. provodio Hrvatski restauratorski zavod pod vodstvom Josipa Višnjica, a radove je financirao graditelj plinovoda – tvrtka *Plinacro*. Ipak na postojanje je crkve Sv. Severina upućivala i jedna naznaka na starom



Tlocrt crkve Sv. Severina u Guranu

katastarskom izvatku (Rovine St Severino), a potvrđeno je pronalaskom

dijelova kamenog križa s imenom sveca.

Iskopani dijelovi crkve upućuju na jednostavnu longitudinalnu crkvu trapezoidnog tlocrta (najveće dužine 14,1 m i širine 4,4 m). Sjeverni joj je zid raščlanjen lezenama, podovi su bili pokriveni kamenim pločama, a prostor je u zapadnom dijelu bio nešto povišen. Svetište je bilo odijeljeno oltarnom pregradom koja se na

južnoj strani naslanjala na oblacionarij (zidani stol uz oltar), a svetište vjerojatno nije bilo nadstvođeno. Crkva je naknadno dograđivana što se zaključuje prema drugačijoj boji vezivnog materijala. Tada je, između ostalog, zapadni dio manjim zidom odijeljen od prostora za puk.

U neposrednoj je blizini crkve pronađeno nekoliko grobova, od kojih je jedan bio devastiran. U jednom su



Ostatci crkve Sv. Severina s obnovljenim križem



Ostatci svetišta crkve Sv. Severina (u pozadini oznake plinovoda)

pokojnici položeni jedan preko drugoga što upućuje na nasilnu smrt, a što potvrđuje i jedna lubanja razbijena tupim predmetom.

Pronađeni su i kameni ulomci s natpisima od kojih su neki iz rimskog razdoblja. Najviše ih pripada arhitravu oltarne pregrade i govore o gradnji crkve, ali se ne mogu do kraja pročitati. Pronađeni su i dijelovi glatkih stupića, kapitel, dio luka i možda plutej i oltarna menza.

Prema stilskim se značajkama može zaključiti da je crkva građena između 750. i 850. godine. Keramički fragmenti pripadaju prapovijesti, antici i kasnoantičkom razdoblju, dok ulomci amfora i uljanica tzv. „jugoistočnoalpske kućne keramike“ upućuju na doseljavanje izbjeglica iz zapadne Panonije i Norika. To potvrđuje i posveta Sv. Severinu (oko 410.-482.) koji je propovijedao u Noriku (sadašnjoj Austriji) i osnivao pribežišta za izbjeglice pred hunskom najezdom te utemeljio i fondove za spas zarobljenika.

Stoga se može zaključiti da je crkva građena početkom 9. st. za franačkog osvajanja Istre, vjerojatno na antičkome agrarnom kompleksu. Či-

ni se da je kratko bila u uporabi, a najvjerojatnije je nasilno srušena.

Zbog crkve je trebalo promijeniti trasu plinovoda, a obavljani su i konzervatorski zahvati te postavljena kopija križa, dok je original (koji je inače iz 19. st.) pohranjen u crkvenoj zbirici u Vodnjanu.

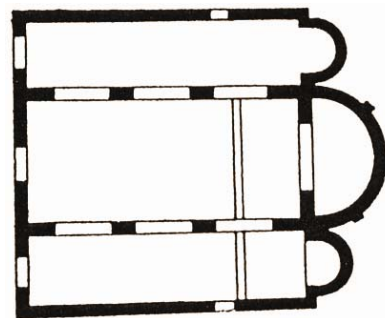
Ostaje ipak otvoreno pitanje zašto su na relativno malom prostoru izgrađene čak četiri crkve. Možda su to bile ujedno i posvetne crkve kojima se potvrđivalo pravo vlasništva. Ipak cijelo je područje iznimno dobro pokriveno starim crkvama. Čak jedan napis iz 1876. spominje 31 crkvu na području vodnjanske župe [10].

Crkva Sv. Kvirina sjeverno od Vodnjana

Na prometnici Vodnjan – Svetvinčenat, na cesti prema Juriščima i u blizini istoimenog naselja, nalazi se crkva Sv. Kvirina (u Istri ga često zovu Kirin), sisačkog mučenika. Crkva se nalazi neposredno uz prometnicu, a sadašnji je izgled dobila u 16. st. kada joj je prigrađen i trijem. Zapravo sadašnja crkva zauzima samo središnji prostor starije građevine tako da su bočni zidovi zapravo

zazidane arkade negdašnjega zdanja, a izravnana je i zatvorena i srednja apsida. Doduše ostatci su prijašnje crkve otkopani i konzervirani, pa su danas vidljivi tragovi apsida i bočnih zidova. Na sjevernom je dijelu bila u širini broda prigrađena manja prostorija koja je sada urušena.

Izvorno je crkva imala po jednu polukružnu istaknutu apsidu na kraju svakog broda, a apside su bile ojačane lezenama. U unutrašnjosti je sačuvan ostatak postolja oltarne pregrade, a posebno se ističu još dijelom vidljivi masivni lukovi koji su uzidani u zidove novije crkve. Čini se da je svaki crkveni brod imao poseban ulaz.



Tlocrt negdašnjeg izgleda crkve Sv. Kvirina pokraj Vodnjana



Sadašnja crkva Sv. Kvirina pokraj Vodnjana

O nastanku izvorne crkve ima zaista raznovrsnih stajališta pa se vrijeme njezina nastanka rasteže od 6. do 12. st. Za neke je to tipičan primjer ranoga bizantskog graditeljstva, a za neke zbog širokog formata (crkva je bez apsida bila gotovo kvadratna) i velikoga (danas zazidanoga) trijumfnog luka tipski primjer crkve iz predromaničko-ranoromaničkog razdoblja [11]. No čini se da je ipak u pravu Branko Marušić [5] koji pojavu istaknutih apsida u Istri isključivo povezuje s pojavom Bizanta i kratkotrajnim napuštanjem prakse upisanih apsida. Poznato je ipak da su apside bizantskih crkava uglavnom iznutra polukružne, a izvana poligonalne, što ovdje, bez obzira na lezena, ipak nije slučaj. Stoga je pitanje nastanke te zanimljive crkvice na

neki način još otvoreno iako ima dosta pronađenih fragmenata skulpture iz starokršćanskog razdoblja.

Vjerojatno je crkva bila u vrlo ruševnom stanju kada je donesena odluka o njezinu potpunom preuređenju. Neko je vrijeme kao obnovljena bila kapelanijska crkva vodnjanske župe, a gradnjom nove crkve Sv. Franje Asiškoga u 19. st. u Juršićima prepuštena je nebrizi i laganom propadanju [7].

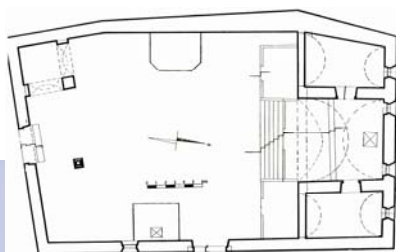
Crkva Sv. Marije Magdalene u Mutvoranu

Mutvoran je naselje (25 stanovnika) u jugoistočnoj Istri, smješteno istočno od Vodnjana i općinskog središta Marčane. Nalazi se na gradinskom položaju, na uzvisini iznad doline koja se od prodola spušta do zaljeva

od velike kuge 1631., a 2001. su mu dijelom obnovljene zidine.

Golema je župna crkva Sv. Marije Magdalene dvoranska crkva ravnoga začelja s tri upisane duboke četvrtaste apside koje su presvođene bačvastim svodom. Apside su naknadno zazidane i pretvorene u sakristije, a i dograđeni je zvonik uklopljen u pročelje.

U 13. st. današnja je crkva potpuno prekrila stariju, prvi put u izvorima spomenutu krajem 5. st., a konačan je izgled s renesansnim pročeljem dobila za biskupa Altobella Averol-



Tlocrt crkve Sv. Marije Magdalene u Mutvoranu



Crkva Sv. Marije Magdalene u Mutvoranu

Budava, a u utvrđenom su gradu sačuvana dva pojasa gradinskih zidina; u antičko je i srednjovjekovno doba taj kaštel nadzirao cestu što je spajala Pulu s Labinom (Albona). Kaštel se spominje u mnogim srednjovjekovnim spisima, najprije kao Mons Marianus, a potom i kao Montmorano što je očito osnova i sadašnjeg imena. Stradao je za uskočkih ratova i

dia u 16. st. Bila je stjecište hodočasnika, a svojim bogatim sakralnim inventarom pripada najvrjednijim istarskim crkvama. Najstarija je oltarna menza, zapravo naopako okrenut rimski nadgrobni spomenik, a posebno su vrijedni renesansni tabernakul i drveni retabl, barokna ispovjedaonica, ostatci fresaka, podnice i sl. [5].

Zaključak

U ovom su prvom prikazu crkava u Istri opisani prostori u njezinoj unutrašnjosti na sjeveroistočnom prostoru gdje ih zapravo ima najmanje na cijelom poluotoku jer taj dio naše zemlje obiluje brojnim i raznovrsnim starokršćanskim, predromaničkim i ranoromaničkim crkvama. Osim toga, to područje obiluje i tlocrtnim oblicima koji su drugdje prava rijetkost.

Spomenuto je već da u Istri ima iznimno mnogo crkava s upisanom apsidom i one se pronalaze u svim pa i najstarijim razdobljima, osim za bizantske vladavine kada se uglavnom grade crkve s istaknutim apsidama s poligonalnim vanjskim plaštom.

Iako je i ovdje prikazano mnogo crkava s ravnim začeljem, ništa nije rečeno o uzrocima te neobične pojave. Uostalom to nije do kraja raščišćeno ni među stručnjacima. Mnogi poticaje pronalaze u sinajskim ili sirijskim crkvama, ali je sasvim sigurno da sve slične stare crkve, koje su česte u kopnenome europskom prostoru, svoje uzore i izvore imaju upravo u istarskim crkvama.

Pripremili:
Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Bertoša, M. *Istra od 6. do 10. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.
- [2] Ivetic, E. (ured.): *Istra kroz vrijeme – Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Centar za povijesna istraživanja, Rovinj, 2009.
- [3] Marušić, B.: *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku*, katalog izložbe, Arheološki muzej, Pula 1995.
- [4] Fučić, B.: *Sv. Petar u Trvižu*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, 10. (1962.), 3., str. 157-168
- [5] Marušić, B.: *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Histria Arhaeologica* (1974.), 4-5., str. 1-191

Crkveno graditeljstvo

- [6] Marušić, B.: *Varia archaeologica secunda*, Histria Archaeologica (1994.), 24., str. 33-70
- [7] Šonje, A.: *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1981.
- [8] Marušić, B.: *Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (1986.), 11., str. 107-124
- [9] Jurković, M., Terrier, J., Marić, I.: *Guran – crkva sv. Šimuna, staro naselje Guran, crkva sv. Cecilije*, Hrvatski arheološki godišnjak (2006.), 3., str. 229-232
- [10] Višnjić, J., Bekić, L.: *Guran na Križu – ranosrednjovjekovna crkva sv. Severina*, Zaštitna arheologija na magistralnom plinovodu Pula – Karlovac, Hrvatski restauratorski zavod, Plinacro d.o.o., Zagreb, 2007., str. 11-68
- [11] Mohorovičić, A.: *Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera*. Ljetopis JAZU (1957.), 62., str. 486-537

